

TÚRKIY TILLERDE NUMERATIVLERDİN ÚYRENİLİWİ

Xudaybergenova Dilfuza Aytbay qızı

erkin izleniwshi

Qaraqalpaq xalqı mádeniyatınıń milliy sáwlesi bolǵan qaraqalpaq tili tuwısqan xalıqlar tili hám basqa da tillerdiń tásirinde toqtawsız rawajlanıp, sózlik qorı jáne de keńeymekte. Bul jaǵday qaraqalpaq til bilin izertlewshileriniń aldına bir qatar áhmiyetli hám juwapkershilikli wazıypalar qoymaқта.

Qaraqalpaq til biliminde ilimiy tárepten úyreniwdi talap etetuǵın júdá kóp máseleler bar, solardan biri bolsa, qaraqalpaq tilindegi san menen qollanılatuǵın numerativler. Numerativler qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı, grammatikalıq qurılısın úyreniwde hám ilimiy tárepten tiykarlap beriwde áhmiyetli bolıp tabıladı. Numerativ sózlerdi toplaw hám olardıń ózine tán ózgesheliklerin úyreniw tek ǵana qaraqalpaq tili ushın emes, al basqa túrkiy tiller ushın da úlken áhmiyetke iye. Áne, usı jaǵdaylardı esapqa alǵan halda, ilimiy jumısımızda qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń ózine tán ózgesheliklerin anıqlawǵa, olardıń qollanıw sheńberi, mánilik túrlerin belgilewge háreket qıldıq.

Zattıń muǵdarın ólshewde qollanılatuǵın sózlerdi tyurkologlar “esap sózler”, “san menen predmet ortasında qollanıwshı sózler”, “numerativler” dep túrli at penen ataydı. Biz de jumısımıza bunday sózlerdi til biliminde qabıl qılınıwı boyınsha numerativler yamasa numerativ sózler dep atadıq. Numerativ sózler zattıń muǵdarın ólshewde belgili dárejede ólshew birligi sıpatında xızmet qıladı.

Numerativler sanaq san menen sanaltuǵın zat arasında kelip, olardıń túrli jaǵdaylarına baylanıslı ólshewdi bildirip keledi: *Usı maqset penen ol Dáwletovtıń qaptalına kelip, ózine bir stakan mineral suw quyıp aldı da: - Dáwletov,- dedi stakandı awzına jaqınlatpastan burın* [6:11].

- Awa, biziń awıl “Jańalıq” sovxozınan on bes kilometrdey-aq, qashıqlıqta turadı [6:28].

Joqarıdaǵı biz, *bir stakan mineral suw* degen mısaldı aldıq bul jerde stakan

sózi bir sanlıǵı menen birge kelip mineral suwdıń muǵdarın bildirip kelgen. Al, keyingi mısalda *kilometr* sózi uzınlıq ólshem birligin bildirip tur.

Ózbek tilindegi numerativ sózler haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar “Ózbek tili sabaqlıǵı” hám “Ózbek tilinen qollanba” kitaplarında ushıraydı. Olarda ózbek tilindegi nafar, juft, nusxa, tup, boǵ, júra, gektar, tonna, centnet, litr, metr, bosh, qarich, hovuz sıyaqlı numerativler sanaq sanlıqlar menen birge keliwi haqqında aytıladı.

A.N.Kononov, V.V.Reshetov, A.K.Borovkovlar ózbek tilinde jumsalatuǵın numerativlerden boǵ, bosh, nafar, nusxa, juft, dona, tup sıyaqlılardıń qollanıw hám ańlatqan mánileri haqqında aytıp ótedi.

Bunnan tısqari H.Kamilova da ózbek tilinde qollanılatuǵın numerativlerdiń bir qanshasın atap ótedi, olardan gramm, centner, metr sıyaqlılardıń házirgi waqıtta keń túrde qollanıw atırǵanın aytıp ótedi. Sonıń menen birge, házirgi kúnde qadaq, batpan sıyaqlı numerativlerdiń qollanıwı azayǵanı, kórkem shıǵarmalarda sol dawirdiń koloritin beriw ushın ǵana paydalanılatuǵınlıǵın aytıp ótedi. Sonday-aq, numerativ sózlerdiń sanalatuǵın zattıń ózgesheligine qaray jumsalıwı orınlı ekenligi aytıladı.

Biz bilemiz numerativler sanaq sanlar menen birlikte qollanıladı, ásiyese, bir sanı menen jiwi qollanıladı. Buǵan sebep, bir sanınıń sanlıq mániden basqa da mánide qollanıwı bolıp tabıladı. Numerativ sózlerdiń qanday sanlar menen birge qollanıwı hám olardıń semantikalıq túrleri haqqında M.Asqarovanıń bir qansha ilimiy pikirleri dıqqatqa ılayıqlı.

Sonıń menen bir qatarda, ózbek tilshi ilimpazları bolǵan S.Nizomiddinova, A.Ishaevler de numerativlerdiń ayırım túrleri hám olardıń ózine tán ózgeshelikleri haqqında túsinik berip ótken.

Numerativ sózler hám olardıń ańlatatuǵın mánileri haqqında tilshi ilimpazlar qısqasha bolsa da pikir júritken. Degen menen, bul temanıń túrkiy tillerde úyreniliwi hám ashıp beriliwi hár túrli. Olar numerativlerdiń mánilik túrlerine itibar berip, onı qollaw haqqında pikirdi alǵa súrgen bolsa, ayırımları numerativlerdi sanap kórsetiw menen sheklengen. Tilshi ilimpazlardan

M.A.Kazembek, V.M.Nasilov, A.K.Dmitriev, N.A.Baskakov, N.Mirzazada, X.Bayliev, A.Xasenovlar numerativlarning bir qanshasini atin kórsetip, olarning qanday zatlariga qarata sanaq san menen birge qollanilwin aytip ótedi.

Numerativ sózlarining turkiy tillerde qollanilw ózgesheliklerin úyreniwde A.N.Kononovning ilimiy izlenisleri ayriqsha diqqatqa ılayıqlı. Ilimpaz numerativler haqqında bir qansha toliq maǵlıwmatlar berip, olardı ańlatatuǵın mánisine qaray 3 toparǵa bólip qaraǵan:

- 1) Anıq ólshem birligin bildiretuǵın numerativler (gramm, kilogramm, metr, kilometr, litr, gektar);
- 2) Anıq emes ólshem birligin ańlatatuǵın numerativler (qalta, stakan, shiyshe, qutı,);
- 3) Sanaq san menen sanalatuǵın sózler (bas, dana, jup, bólek) arasında qollanılatuǵın arnawlı sózler.

Sunday-aq, A.N.Kononov numerativ sózlarining hámmesi de anıq muǵdardı berip kelmeydi dep kórsetedi. Joqarıda aytilip ótken metr, gramm, gektar sıyaqlı numerativler barlıq tillerde sonın menen bir qatarda, qaraqalpaq tilde de anıq muǵdardı bildirse, qalta, stakan, shiyshe sıyaqlı numerativler anıq emes muǵdardı ańlatadı.

Bulardan tısaqarı, turkiy tillerge tiyisli bir qatar ilimiy miynetlerde numerativ sózler, olarning qollanilwı, ańlatqan mánileri haqqında bir qansha pikirlerdi alǵa súrgen. Hátte olarning ayırımlarında numerativ esaplanatuǵın ayırım sózlarining qanday affiksler arqalı jasalatuǵınlıǵı da aytip ótilgen.

Biz bilemiz numerativ sózler sóz shaqaplarının biri bolǵan sanlıq penen baylanisli turde úyreniledi. Sebebi turli muǵdar hám ólshemdi bildiriwde bunday sózler derlik hámme waqıt sanlıq penen, tiykarınan, sanaq san menen birge qollaniladı. Sol sebepli joqarı da aytilip ótilgen tilshi ilimpazlar da numetativler máselesin sanlıq sóz shaqabın úyreniw barısında túsindirip ótken. Usı qatarda sonı da aytip ótiwimiz kerek qaraqalpaq tilinde de numerativler sanlıq sóz shaqabı menen qatar úyrenilip kelinbekte

Qazaq til biliminde de bul baǵdarda túrli ilimiy izertlewler alıp barılǵan. Qazaq tilinde qollanıwshı numerativler sonday-aq, olardı basqa da túrkiy tiller menen salıstırǵan halda úyrenilgen. J.Sh.Axmedoleva ólshew mánidegi sózlerdi leksika-semantikalıq tárepten birneshe mánilik toparlarǵa bólip, olardıń túrleniw ózgesheliklerine, grammatikalıq qurılısına, sintaksislik modeline itibar qaratqan. Dissertaciyasın alıp qarasaq, tómendegishe pikirlerdi kórsek boladı: “Esap sózler zattıń ózin yamasa onıń sanın bildirmeydi, onıń sanalıwı menen baylanıslı túsiniklerdi bildiredi”-dep, esap sózlerdi úsh toparǵa bólip kórsetedi: 1) zat yamasa nárseler birlikleriniń atalıw esabı: bas, tal, túp; 2) adamlardıń toparınıń esabı: taypa, top, qáwim; 3) mallardıń tobınıń esabı: úyir, tabın, qora.

E.N.Janpeysov “Этнокультурная лексика казахского языка” atlı miynetinde “Abay jolı” romanında ushırasatuǵın xalıqlıq ólshemlerdiń shıǵıw tórkinin, etnolingvistikalıq tábiyatın, semantikalıq ózgesheliklerin úyrenip, xalıqlıq ólshemge baylanıslı mınanday pikir bildiredi: “В казахском языке, так же как и некоторых других тюркских языках, для обозначения длины и расстояния числовому выражению могут подвергаться не сами предметы, а такие их физические свойства, как протяженность, объём, вес и т.п.”. Alım sere, sere qarıs, shar, súyem, qarıs, soqır, tirnek, kúresh, lek, túmen, toq, qaq, besin, ekinti sıyaqlı xalıq metrologoyasına kiretuǵın sózlerdiń etimologiyasına tallaw jasap, ólshem mánisindegi sózlerdi numerativ dep ataǵan.

S.E.Janpeysova “Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы” kandidatlıq jumısınıń avtoreferatında: “Xalqımızdın ózine tán metrologiyalıq júyesi qazaq aqın-jazıwshılarınıń shıǵarmalarındaǵı ólshem mánidegi túrli sóz qollanıwda ayqın seziledi. Mısalı, olardaǵı bir boy, altı en, bes taqa, úsh qat, on eki qursaw, bir qoyın, eki qarın, altı qosaq, bes buda, bir qaǵaz, segiz jup, bir qushaq, jalǵız túp shiy, bir uwıs, eki baspaq, eki zeket, eki qursaq sıyaqlı numerativ mánidegi sózlerdiń aldınǵı sınırları-sanaq sanlar, al ekinshi sınırları házir klassifikatorlar delinip júr”- degen maǵlıwmatlar berip ótken.

2003-jılı K.Q.Kúrkebaev “Қазақ тіліндегі өлшемдік ұғымдардың этнолингвистикалық сипаты” temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasın qorǵadı.

Waqt penen keńisliktegi ólshem túri, olardıń izertlew tariyxı, ólshem birliklerine baylanıslı etnografızmler menen etnofrazeologizmler, uzınlıq, aralıq, awırılıq, kólem ólshem birlikleriniń etnolingvistikalıq tárepten tereń úyrenilgen bul miynetti de qunlı desek qátelespeymiz.

Ulıwma aytqanda, til biliminde, ásirese, túrkiy tillerinde numerativ sózler óziniń áhmiyetliligin eski waqıtlardan baslap-aq saqlap kelgenligin joqarıda ayılǵan qatar ilimiy izertlewler arqalı da kórip óttik. Bul baǵdarda túrkiy tillerinde kóp ǵana jumıslar alıp barılǵanın, sonıń ishinde qazaq til biliminde ólshem birliklerin ańlatıwshı sózlerdiń ústinde kóplegen izertlewler júrgizilgenin ayrıqsha atap ótiw kerek. Qaraqalpaq til bilimi bul temaǵa baylanıslı ele de kóbirek izlenislerge óz mıtájligin bildiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi

1. Ҳамдамов П. Ҳозирги ўзбек тилида нумеративлар. –Тошкент, «Фан», 1983.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М, 1956.
3. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. -Алматы: Наука, 1989.
4. Жанпейісова С. Е. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы (қазақ ақын- жазушыларының шығармалары бойынша) //Канд. дисс. автореф. Алматы, 1996ж.
5. Күркебаев К.Қ.Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты (ұзындық, арақашықтық, салмақ-көлем өлшемдері негізінде) // Канд. дисс. Алматы, 2003ж.
6. Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.